

Muránska, Natália

Čertovščina a čerti v tvorbe N. V. Gogol'a a M. Bulgakova

In: *N. V. Gogol: Bytí díla v prostoru a čase : (studie o živém dědictví)*.
Dohnal, Josef (editor); Pospíšil, Ivo (editor). V Tribunu EU vyd. 1. Brno:
Masarykova univerzita, Ústav slavistiky Filozofické fakulty, 2010, pp.
263-268

ISBN 9788073991975

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/132735>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University
provides access to digitized documents strictly for personal use, unless
otherwise specified.

ČERTOVŠČINA A ČERTI V TVORBE N. V. GOGOĽA A M. BULGAKOVA

NATÁLIA MURÁNSKA(NITRA)

Черты и ангелы, как символы Зла и Добра, возникли в парадигме христианского мышления. Творчество Гоголя – золотая колыбель демонов и херувимов, ведьм и колдунов, чертей и чертовщины (особенно в «*Вечерах на хуторе близ Диканьки*» и в «*Петербургских повестях*»). Но, как ни странно, гоголевские черти, символы зла, не так уж злы и страшны. Человек способен их обезвредить и заставить чертей служить ему, делать добро («*Ночь перед Рождеством*» – полет Вакулы). Аналогичные вопросы напрашиваются и при анализе чертовщины и чертей в творчестве М. Булгакова. Силы зла – Воланд со своей свитой – хотят делать свою работу, т. е. Зло, но, увы, не получается. Их чертовщина (Варьете) не творит, а разоблачает зло. Воланд не является творцом демонического зла, а наоборот, он спасает от исторической несправедливости («*Мастер и Маргарита*» – полет Маргариты).

Булгаков и его учитель Гоголь являются выразителями специфики русской демонологии. Гоголевские черти – представители зла, которыми владеет человек, а булгаковские черти – это зло, которое распоряжается человеческими судьбами.

Проблема чертей и чертовщины – это лишь частица универсальной проблемы человека и человечества – проблема добра и зла в структуре человека, в социальных формах жизни, в трансцендентальных намерениях Бытия. Их анализ в творчестве Гоголя и Булгакова может нам помочь при их демистификации в жизни и литературе прошлого, настоящего и будущего.

Ключевые слова: Черты, люди, Зло, Добро, демонология, Вакула, Воланд, полет, мифологический, сциентистический.

Čerti a anjeli ako symboly Zla a Dobra vznikli v paradigme kresťanského myslenia. Tvorba Gogoľa je zlatou studňou démonov a cherubínov, stríg a čarodejníc, čertov a čertoviny (napríklad v zbierkach *Večery na Dikanskom laze* a *Peterburgské poviedky*). Zvláštne je, že Gogoľovi čerti, symboly zla, nie sú takí strašní, akí by mali byť. Človek má moc ich zneškodniť, je schopný donútiť čertov, aby mu slúžili a tým konali Dobro (*Noc pred Vianocami* – let Vakulu). Podobné otázky sa natískajú pri analýze čertov a čertoviny v tvorbe M. Bulgakova. Sily Zla – Woland so svojou suitou – chcú robiť svoju prácu, t.j. páchať Zlo, ale nedarí sa im. Ich čertovina (Varieté) ne pácha, ale potupuje Zlo. Woland

N. V. GOGOL: BYTÍ DÍLA V PROSTORU A ČASE
(STUDIE O ŽIVÉM DĚDICTVÍ)

nie je tvorcom démonického Zla, naopak, svojimi činmi chráni pred historickou nespravodlivosťou. (román *Majster a Margaréta* – let Margaréty).

Bulgakov, rovnako ako jeho učiteľ Gogol, predstavuje isté špecifikum ruskej demonológie. Gogolovi čerti predstavujú Zlo, ktoré človek vie ovládať. Bulgakovskí čerti sú Zlo, ktoré riadi ľudské osudy.

Otázka čertov a čertoviny je len zlomkom z univerzálnych problémov človeka a ľudstva, problémov, ktoré sa týkajú dobra a zla v štruktúre človeka, v sociálnych formách života, v transcendentálnom Bytí. Ich analýza môže napomôcť demystifikovať život a literatúru minulosti, súčasnosti aj budúcnosti.

Kľúčové slová: Čerti, ľudia, Zlo, Dobro, demonológia, Vakula, Woland, večnosť, mytologický, scientistický.

V *Tolkovom slovare ruského jazyka* sa pri slove čert uvádza takmer tridsať jeho sémantických derivátov a viac ako dvesto jeho modálnych modifikácií (od „čort“ ako symbol zla až po „Čto za čort“ ako vyjadrenie prekvapenia a zaskočenia). Toto sémanticko-slovníkové bohatstvo je dôkazom toho, že slovo čert, jeho deriváty a modalities zohrávali v dejinách ruského národa dôležitú úlohu, čo potvrdzuje aj bohatá frekvencia čerta a čertovčiny v folklóre a umeleckej literatúre.¹

V našom príspevku by sme sa chceli pozastaviť pri problematike čerta a čertovčiny u Gogola a u Bulgakova. Pre porovnanie zoberieme dve analogické scény: Gogolovu novelu *Štedrovečerná noc*² (1831), konkrétne let Vakulu na čertovi z Dykaňky do St.Peterburgu k samotnej cárovnej a Bulgakovov román *Majster a Margaréta*³ (1928-1940), let Margaréty na Koroviovovi na Veľký bál u Satanaša).

N. V. Gogol: „*Spočiatku mal Vakula malú dušičku, keď sa vzniesol zo zeme do takej výšky, že už pod sebou nemohol nič rozoznať a ako mucha prebrnkol popod mesiac tak blízko, že keby sa nebol trochu zohol, bol by sa oň zachytil čiapkou. No onedlho sa osmelil a už si z čerta uľahoval. Náramne ho zabávalo, ako čert kýchal a prskal, keď si zložil z krku cyprusový krížik a približoval ho k nemu. Okrem toho kováč náročky podchvíľou dvíhal ruku akože sa poškrabe za ušami, ale čert v obave, že ho chce zase prežehnať, uhňal ešte rýchlejšie. Vo výške bolo všade jasno. Povetrie v riedkej striebristej hmle až spriezračnelo, takže všetko naokolo bolo vidieť. Ba mohol aj zbadat', ako popri nich ani víchor prefrn-*

¹ Tolkovyy slovar' ruskogo jazyka. Moskva 1940.

² GOGOL, N. V.: Večery. Myrhorod. Petrohradské príbehy. Bratislava 1989.

³ BULGAKOV, M.: *Majster a Margaréta*. Bratislava 2002.

gol strigôň sediačky na hrnci, ako sa hviezdy zhrkli dovedna a hrali sa na slepú babu, ako v úzadí sťa oblak sa mihal roj duchov, ako čert cifrujúci pri mesiačiku strhol čiapku, keď zbadal, na akom koni uháňa kováč; ako sa vzduchom vracala metla, na ktorej práve docválala striga tam, kde jej bolo treba... a postretali ešte mnoho všakovakej chamrade. Všetko, čo zbadalo kováča, na chvíľu zastalo, zízalo a potom sa rýchlo pobralo ďalej po svojom; kováč len letel a letel ďalej, až sa zrazu pod ním zajagal Petrohrad, celý v svetlách (pre čosi bol slávnostne vysvietený). Čert preletel ponad mestské závary, premenil sa na koňa a kováč sa našiel naprostred ulice na skvelom tátošovi.⁴

M. Bulgakov: „Margaréta letela nečujne, pomaličky a dosť nízko, asi vo výške prvého poschodia. Ale aj pri pomalom lete sa prerátala, a keď zabočovala na oslnivo osvetlený Arbat, vrazila plecom do svietiaceho kotúča s akousi šípkou. To ju nazlostilo. Zastavila poslušnú metlu, odletela trochu bokom, zamierila na kotúč a poriskom metly ho rozbila na márne kúsky. Sklo sa s rinkotom sypalo na zem, ľudia uskakovali, kosi zapískal a Margaréta sa po tomto zbytočnom výčine rozosmiala“; „...letela tesne nad zahmlenou rosnatou lúkou a potom nad rybníkom. Dole odušu kvákal žabí zbor a v diaľke zahúkal vlak, až ju pichlo pri srdci. Čoskoro ho uvidela. Plazil sa pomaly ako húsenica a rozmetával do vzduchu snopy iskier. Predbehla ho, letela ponad ďalšie vodné zrkadlo, v ktorom plával ďalší mesiac, a letela nízko ponad les, dobre že nevrážala nohami do korún rozložitých borovic⁵.“

Máme pred sebou dve sémantické a sujetové sekvencie, ktoré sú si v niečom blízke, v niečom vzdialené. Obidve patria k žánru fantastiky – Gogoľov Vakula letí ponad hory a doly na čertovi, Bulgakovova Margaréta na metle, obidvaja letia v záujme iného (Vakula kvôli milovanej Oksane, Margaréta kvôli Majstrovi), obidvaja dosiahnu splnenie svojich túžob (Oksana sa vydá za Vakulu, Margaréta stretáva svojho Majstra, aby spolu odišli do kráľovstva ticha a nebytia). Sujetovo blízke scény majú u Gogoľa a Bulgakova odlišné významy – u Gogoľa pánom situácie a čerta je človek, u Bulgakova čerti sú pánmi situácie a človeka.

Sociologická interpretácie by mohla z toho urobiť záver: Zlo zo začiatku 19. storočia človek dokázal zvládnuť (čert kýcha a praská, keď mu človek ukazuje krížik; strigôň na hrnci; hviezdy hrajúce sa na slepú babu; ježibaba na metle, – „všetko, čo zbadalo kováča, na chvíľu zastalo, zízalo na kováča a potom sa rýchlo pobralo ďalej po svojom“⁶, ale Zlo zo začiatku 20. storočia sa už zvládnuť nedalo (Margaréta rozbíja svietiaci kotúč nad Arbatom, nivočí byt Latuns-

⁴ GOGOĽ, N. V.: Večery. Myrhorod. Petrohradské príbehy. Bratislava 1989, s. 136.

⁵ BULGAKOV, M.: Majster a Margaréta. Bratislava 2002, s. 226, 232.

⁶ GOGOĽ, N. V.: Večery. Myrhorod. Petrohradské príbehy. Bratislava 1989, s. 136.

kého, mlátí kladivom po jeho knižnici, na bále nekomunikuje iba s čertmi – Mo-súrom, Azazelom, Wolandom, ale aj s najväčšími zloduchmi – Caesarom Kaligulom, Mesolínou, Maľutom Skuratovom a ďalšími).

Z esteticko-filozofického hľadiska ide o večný problém Dobra a Zla v dejinách ľudstva, ktorý v rozpätí 100 rokov získal odlišnú sémanticko-modálnu podobu. Gogolov text vznikol, moderne povedané, z intertextuality ukrajinského a ruského folklóru, vstrebal široké spektrum ich lexikálnych, modálnych, rytmicko-intonačných archetypov a ich variácií. V dôsledku predĺženej patriarchálnosti ruského života (udržiavalo ho ruské nevoľníctvo, cirkevná hegemonia, zložitý prístup k vzdelaniu), spoločenské vedomie národa sa opieralo o tradície patriarchálneho spôsobu života (sviatočné a pracovné rituály, zvyky a ich patriarchálne podoby, spevy a tance a pod.), v ktorých démoni a cherubíni, ako symboly Dobra a Zla zohrávali dôležitú úlohu. „*Bez týchto širších (ontologických, kultúrnych) súvislostí – ako píše A. Červeňák – nepochopíme démonov, čertov, čertíkov ani v Gogolových „Večeroch na chutore blíz Dikanky (videnie čertov folklórne, profánne), ani Lermontovovho a Vrubelovho Démona (filozofické emblémy boha.), Marlinského Strašnú veštbu (poetika dobrodružnej morbidnosti), Turgenjevove Prízraky (démoni v Schopenhauerovskom zrkadlení), Dostojevského romány Zločin a trest (čert a peklo v Svidrigajlovových karnevalových predstavách), Besy (besovstvo ako antiľudská zločinecká motivácia), Bratia Karamazovci (Ivanov autohypnotický pokašiteľ), Tolstého novelu Otec Sergij (problém démonického zvodcu), Sologubov román Posadnutý (Metkijles), Belého román Peterburg (Ableuchova transformácia reálneho na pekelné), Merežkovského trilógia Antikrist (dobro a zlo ako metafyzické princípy života, čosi v duchu Knihy Védov a Solovjovovej teurgie) a ďalšie“.*⁷ Bez pochopenia týchto ľudských (folklórnych) tradícií a uvedených transformácií čertov a čertovšiny nepochopíme ani bulgakovovu diaboliádu v románe Majster a Margaréta. Napriek tomu, že sa napájame aj na tradície západnej demonológie – prostredníctvom Brokhausovho a Efronovho Encyklopedického slovníka, knihy M. O. Orlova *Dejiny človeka a čerta* (Istorija sootnošenija čeloveka s djavolom, 1904), knihy spisovateľa A. Amfiteatrova *Diabol v živote, legende a literatúre stredoveku* (1900),⁸

Gogolovi čerti a čertíci sú do značnej miery ľudskí – tvoria súčasť života človeka, aj keď s prevahou zla, vyvažovaného však častým humorom, nespútanou bujarosťou a výmyselníctvom, čo občas chýba ľuďom. Sú súčasťou fašiangovej roztopašnosti, života prostého ľudu, ktorý aj takýmto spôsobom prejavuje svoju

⁷ ČERVEŇÁK, A.: K problematike demonizmu v literatúre. In: ČERVEŇÁK, A.: Človek a text. Nitra 2001, s. 59.

⁸ Encyklopedija bulgakovskaja. Moskva 1996, s. 176.

tvorivú potenciál. Bulgakovovi čerti a čertíci patria k inej senzibilite a racionalite – systémovej, hierarchizovanej – v ktorej plnia iba reglementované funkcie, na plnenie ktorých dohliada Woland. Gogoľovi čerti a čertíci dopĺňujú životom oklieštenú realitu prostých ľudí tvorivými nápadmi, Bulgakovovi plnia funkcie rituálu vo vzťahu k virtuálnej pseudorealite (z jednoduchej milujúcej ženy urobia kráľovnú plesu). Juraj Mann si pre charakteristiku Gogoľovej fašiangovosti vypožičal Bachtinov pojem karnevalizácia.⁹ Isteže, je tu aj istá karnevalizácia (slabí sa stávajú silnými, silní slabými, čerti ľuďmi a ľudia čertami), lenže karnevalizácia platila v stredoveku iba pre čas karnevalu, zatiaľ čo Gogoľova karnevalizácia platí stále, je súčasťou ontologickej podstaty ukrajinského človeka. Život ako taký tvorí syntéza všetkých kozmických, prírodných a sociálnych energií a životov, ktoré vytvárajú jednotu. Ide o syntézu elementárnych ešte nerozvinutých prvkov Bytia, ktoré tvorili základ mytologicko-folklórneho vedomia človeka a prehupli sa do vedomia scientistického. Bulgakov sto rokov po Gogoľovi rešpektuje tento invariant kultúry a vedomia, ale život už urobil svoje – veda i kultúra prenikli k oveľa hlbším časticiam života (viď úspechy genetiky, teórie elementárnych častíc) čo ovplyvnilo aj modernú démonológiu. Tá stratila ontologický základ a zostal jej iba kontext etický. Dôkazom toho sú Bulgakovovi čerti a čertovčina.

Uvedené zhody a rozdiely tejto témy poznačujú všetky roviny štruktúry umeleckých diel (opäť máme na mysli Gogoľovu novelu *Štedrovečerná noc* a Bulgakovov román *Majster a Margaréta*). Začíname na úrovni sémantiky a štylistiky:

Gogoľ:

„Spočiatku mal Vakula malú dušičku, keď sa vzniesol zo zeme do takej výšky, že už pod sebou nemohol nič rozoznať a ako mucha prebrnkol popod mesiac tak blízko, že keby sa nebol trochu zohol, bol by sa oň zachytil čiapkou.“¹⁰

Vakula letí vysoko (mytologický pohľad na celok), popod mesiac prebrnkne (je takmer stotožnený s kozmom), takmer sa ho dotkne čiapkou (čiapka a mesiac akoby boli rovnocennými partnermi).

Bulgakov:

„Margaréta letela nečujne, pomaličky a dosť nízko... ale aj pri pomalom lete sa trochu prerátala, a keď zabočila na oslnivo osvetlený Arbat, vrazila plecóm do svietiaceho kotúča...“¹¹

⁹ MANN, J.: Poetika Gogoľa. Moskva 1988.

¹⁰ GOGOL, N. V.: Večery. Myrhorod. Petrohradské príbehy. Bratislava 1989, s. 136.

¹¹ BULGAKOV, M.: Majster a Margaréta. Bratislava 2002, s. 226.

Margaréta letí nízko, mala všetko pod kontrolou, ale prerátala sa, dotkla sa plecóm svietiaceho kotúča.

Vysoko – nízko – nič sa nedá rozoznať, mať všetko vyrátané, dotknúť sa čiapkou mesiaca (Gogol) – dotknúť sa plecóm svietiaceho kotúča (Bulgakov).

Také sú zhody a rozdiely, ktoré vyplývajú z dobových, vedeckých, filozofických a esteticko-etických poetík N. V. Gogol'a a M. Bulgakova.

Ich komparáciu zhôd a rozdielov by sme mohli naďalej rozširovať a prehľbovať. (Napríklad „...*popri nich ani víchor prefrngol strigôň sediačky na hrnci, ako sa hviezdy zhákli dovedna hrali sa na slepú babu...*“¹²; na druhej strane – „... *v dialke zahúkal vlak... predbehla ho, letela ponad ďalšie vodné zrkadlo...*“¹³ atď.) Nateraz nám však postačí aj doteraz zistené a povedané.

Aj z naznačeného vyplýva, že medzi čertovščinou a čertmi Gogol'a a Bulgakova existuje estetická kontinuita, ale aj dobová a estetická diskontinuita. Zlo v čase Gogol'a tvorilo organickú súčasť života (Dobra a Zla, Pravdy a Lži, Krásy a Škaredosti), zatiaľ čo v čase Bulgakova nadobudlo také rozmery, (nakolko v objektívnej realite a nakolko v empirickej a estetickej realite M. Bulgakova, ponechávame na ďalší výskum literárnej vedy, filozofie...), že dobočlovek sa javil horší ako čert. Aj analýza, ktorú sme načrtli, ukazuje, že čert (Woland) v sovietskej realite 20. storočia v snahe zachrániť čo sa ešte zachrániť dá, vykonáva skutky, ktoré sa zdajú lepšími, ako skutky ľudí. Zlo ako Dobro – taký je historicko-etický záver našej komparácie, ktorá koreluje s našim výskumom celkovej problematiky románu Majster a Margaréta.¹⁴

¹² GOGOL, N. V.: Večery. Myrhorod. Petrohradské príbehy. Bratislava 1989, s. 136.

¹³ BULGAKOV, M.: Majster a Margaréta. Bratislava 2002, s. 232.

¹⁴ MURÁNSKA, N.: Román M. Bulgakova Majster a Margaréta. Nitra 2005.